

רווד, ב. (2023). בין זהות תעשייתית לזהות מקיימת בערד. בתוך: מ. נבו, י. רייך, ל. לוי וד. מישורי (עורכים). לשמרה, קהילות מקיימות ואקולוגיות בישראל. תל אביב: הוצאת רסלינג (ע' 483-500).

## מבוא

לאחרונה הולכים ורבים הפרסומים והמחקרים העוסקים בקיימות ועיר מקיימת בישראל (מביניהם: בן-יוסף, 2014; גבריאל ואח', 2016; גונן, 2016; וולפסון, 2016; פירסט, 2014) כמו גם בעולם (מביניהם: Caprotti, 2014; Dale and Newman, 2010; Ling and Dale, 2013). התעוררות זו צומחת על רקע בעיות גוברות של התחממות כדור הארץ, הניכור בערים הגדולות והיותן מקור זיהום, בזבוז משאבי כדור הארץ וחוליים נוספים. ספרות זו מנסה ליצור הגדרות ומדדים למושגים מהתחום ומעלה מגוון של חקרי מקרה. במסגרת זו הפרק עוסק בצמיחתן של קיימות וקהילה מקיימת בערד בהקשר של מאבק סביבתי בריאותי של התושבים נגד הקמתו של מכרה פוספט בשולי העיר.

הפרק עוסק ביסודות שבבסיס הקמתה של ערד והזיקות המשתנות ביניהם; מבין השחקנים במאבק ימוקד הדיון בקבוצת המאבק על רקע מצבה המשתנה של ערד; יינתן תיאור קצר של המאבק: חוזקותיו, אתגריו והישגיו; ויערך דיון לגבי השפעתו על הזהות המקיימת של העיר יחד עם גורמים משפיעים נוספים. הספרות התיאורטית תשולב בחלק האמפירי.

ערד תוכננה על בסיס שני יסודות סותרים לכאורה: התעשייתי, כמקור תעסוקה עיקרי והנופי-סביבתי כמקור לאיכות חיים וגאווה על המקום ולחזון תיירותי. המעקב אחר השינויים שחלו בזהות המקומית לאורך השנים עם ההשתנות בתנאי הקיום והתודעה, מציע רובד ידע נוסף על צמיחה של קיימות מלמטה בעיר ספר קטנה בעידן הניאו-ליברלי. עידן, אשר המבנה הכלכלי-פוליטי שלו מנצל ומנצל משאבי אדם וטבע ועומד כאנטיתזה למושגי הקיימות והדאגה לדורות הבאים (Escobar, 1992; Bebbington et al, 2008; Harvey, 2007).

מכאן עולה השאלה: כיצד התפתחה קהילה מקיימת בערד, בפרט בהקשר למאבק האזרחי נגד הכוונה להקים מכרה פוספט בשולי העיר?

הפרק מתחקה אחר תהליך מעבר מדגש על היסוד התעשייתי, שהיה דומיננטי בתפיסה הכלכלית, לדגש על היסוד המקיים בזהות המקומית, בצל שינויי המדיניות אשר חלו במדינה לאורך השנים והשפעתם על העיר. במוקד הפרק מוצב המאבק נגד ההקמה של מכרה פוספט כמחולל ידע משמעותי עירוני מקיים ותודעה של קהילה מקיימת. במילים אחרות, כאשר מתרחש איום על המקום, הקהילה המקומית מתגייסת כדי לקחת

אחריות על גורלה-גורלו (Massey, 2005; Swyngedouw, 2006; van Paassen et al, 2011). בפרק זה אני מציעה להתבונן וללמוד מהמקרה הפרטי, בנושא הנחקר, על הייחודיות של המקום עליו ישפיע האיום ישירות וההזדמנויות והמגבלות הנובעות ממנו כאלו אשר מכתיבות את האסטרטגיות והפרקטיקות של קבוצת המאבק המקומית (Bridger and Lulow, 1999: 380-1).

לטענתי, ההון החברתי אשר התפתח בערד השכיל לבסס חוסן קהילתי המאתגר מנגנוני ממשל ותאגיד רב-לאומי, כיל (כימיקלים לישראל), המבקש להקים מכרה פוספט בקרבת אוכלוסיות בנגב המזרחי. קבוצת המאבק, עמותת "רוצים לחיות בלי מכרות" והחוברים אליה, מערערים הסדרים קיימים ומאתגרים את הידע ההגמוני ואת הטמעתו בדעת הקהל ובמסד באמצעות הצמחתו של ידע חלופי (Flyvbjerg, 1998). בתוך כך היא מחזקת את התודעה שישנה לאמץ את גישת העיר המקיימת להמשך קיומה כעיר הצריכה לשמר ערכים מקיימים ודמוקרטיים שאמורים להתבסס על גיבוש ידע מתוך הדדיות ושקיפות בין החברה האזרחית לממשל. במקרה של ערד קיים פער בין הידע אשר מייצרת קבוצת מאבק מקומית נגד הקמת מכרה פוספט בשולי העיר לבין זה המיוצר בתאגיד כיל ובמרבית משרדי הממשלה המחייבים את הקמת המכרה ברוח של שלטון פוסט-פוליטי, מעין אוליגרכי, בו קיים נתק בין הממשל לבין האזרח (Swyngedouw, 2014). המתודולוגיה המנחה מעוגנת בפרדיגמת המחקר האיכותנית ומושתתת: 1. על ניתוח מדיניות ביקורתי שחושף את המצב העכשווי בו מתקיימים: התערעורת המוסדות כיוון שאין נהלים ונורמות מקובלים לניהול המדיניות; שינוי היחס לידע המבוטא בבחירת מחקרים ההולמים את "הרצוי"; והיחלשות המדינה המזמנת כניסה של שחקנים נוספים, כגון תאגידים וארגוני החברה האזרחית המתערבים בתהליך קבלת ההחלטות (Hajer, 2003). 2. על מקרה המבוסס על מחקר עומק של תופעה מורכבת מ"העולם האמיתי", על זיקותיו והקשריו. חקר מקרה חייב להתבסס על מידע עשיר ומגוון, לכן הוא שואב מתוך מקורות מידע משניים בהם כתבות עיתונאיות; אתרי אינטרנט ודפי הפייסבוק של ערד ושל קבוצת המאבק לאורך השנים; הפקת מידע ממחקרים, מכתבים, דו"חות, פרוטוקולים והמלצות של מומחים ומוסדות הממשל בנושאי כריית פוספט וההשפעות הבריאותיות, הכלכליות-חברתיות וסביבתיות; הארכיון של עמותת המאבק; וידע אישי של הכותבת החברה בקבוצת המאבק. הנתונים משמשים כמקור לניתוח ולהבנה של המקרה וממנו פיתוח מורכב ודינאמי של המציאות ולקידום הידע הקיים תוך הבנה של דפוסים, מבנים ותופעות רחבות יותר (יוסיפון, 2006; Yin, 2013).

## **ממהות תעשייתית לקיימות בערד – קהילה נלחמת על קיומה**

ההחלטה על הקמת ערד ב-1960 נומקה, בין השאר, ב"הקמת עורף התיישבותי למפעלי התעשייה הכימית אותם התעתדו להקים באזור" ו"ניצול יעיל ומלא של יתרונותיו הטבעיים של הנגב" ועוד נקבע בפרוגרמה, כי מיקום העיר יהיה באקלים היבש והקריר ברכס כידוד; בקרבה למפעלים החדשים בחוף ים המלח

ולתשלובת הכימית המתוכננת; ולאתרי מרפא ונופש (שנער ומר, 1979, עמ' 5-573). החלטות אלה מתיישבות עם הגישה המודרניסטית בישראל שהולידה תיעוש מהיר של המדינה הצעירה, בפרט בנגב, בו קיימים אוצרות טבע "שיש לנצלם" (גרינברג, 2009).

ובהתאם לזאת הועסקו בערד ב-1968 65% מכוח העבודה בתעשייה ומגוון תעסוקתי נוסף התבסס על ענפי התיירות, השירותים והמסחר (שנער ומר, 1979: 579, 584). כך רכשה ערד מראשיתה זהות תעשייתית ונוצרה תרבות עבודה ייחודית שביססה את אורח החיים בעיר, כגון התנהלות החיים סביב שעות העבודה במשמרות של העובדים, ההסעות, התפלגות בעלי המקצוע, כגון ריבוי מהנדסים, הנדסאים וטכנאים, בגדי העבודה שצבעו את העיר והכסף שזרם אליה ממשכורותיהם. התעשייה פיתחה מעמד בינוני אשר הרחיב את העסקים והשירותים, הביא לשגשוג והיה למקור גאווה של העיר (רודד, 2018).

תהליכי דה-תיעוש שהחלו בשנות ה-70 של המאה הקודמת והפרטת מפעלי המחצבים בשנות ה-90 הובילו לתהליכי ייעול וחיסכון וצמצמו את מספר העובדים. ענף התעשייה התכווץ ועמו ירדה רמת החיים בעיר (רודד, 2010). מפעלים נסגרו, מספר המועסקים ירד מכ-2000 בשנת 2008 (גרדוס ונוריאל, 2009) לכ-700 בשנת 2016 על פי מנכ"לית החברה הכלכלית ערד, 2017 והעיר שקעה במחסור חמור במקורות תעסוקה. רבים מהעובדים עזבו את העיר והיסוד התעשייתי נחלש. גם אם בתודעתם של רבים מהתושבים המשיכה לקנן התקווה ש"יקום מפעל גדול ויפתור את בעיית התעסוקה", כבימים עברו, למדו עד מהרה שתוחלתם נכזבה.

תהליך ההרס של התעשייה אינו מתייחד במבני התעשייה בלבד אלא הוא חלק ממכלול קהילתי רחב, אזורי מסחר ומגורים ונופים של טבע ואדם. הכוונה לנוף כמושג המתייחס למצרף של פרקטיקות חומריות חברתיות ותרבותיות וייצוגים סמליים שלהן המבטאות את החלוקה והמתחים בין בעלי העוצמה למוחלשים, בין המקומיים למרוחקים (Mah, 2012). בלב תפיסה רחבת יריעה זו ניצבת השאלה, האם העיר תמשיך בתהליך הדעיכה או שתצליח לייצר לעצמה פרק כלכלי-חברתי חדש אשר התעשייה אינה מרכיבו העיקרי?

במקרה של ערד, מראשיתה הייתה גאוות תושבי העיר על האוויר הצלול והיבש ועל נופי המדבר הנשקפים מכל עבריה ותכנית האב הקצתה אזור לתפקודי תיירות. הקשר הבלתי אמצעי אל הנוף בתוכו משולבת העיר וההנאה מטיוולים בסביבתה, פתחה בקרבם תודעה סביבתית ייחודית (רודד, 2015). החיבור בין נכסי הטבע של העיר לבין דמותה וכלכלתה כחזון עתידי מצא את ביטויו בתהליך שיתוף ציבור בשנת 2004 (קובעים את עתיד ערד, 2004) והוא מצביע על הבנה בצורך בשינוי תפיסתי. התהליך התקיים לקראת הכנתה של תכנית מתאר חדשה לעיר. ההכנה כללה פעילות של 12 קבוצות מתוך כ-50 שהקיפו את כל תחומי החיים בפירוט רב, ואשר עסקו בקידום של נושאים מקיימים. למשל, בקבוצת הדיון בנושא "עיר אקולוגית" (עמ' 37) עלה החזון שלהלן:

תדמית של עיר "ירוקה" ומושכת; חינוך והשכלה אקולוגיים; אמנות בדגש סביבתי מקומי; תרבות מגורים אקולוגית; תעשייה ידידותית לסביבה; תיירות אקולוגית; דו קיום בין אדם והטבע; סביבה, בריאות ותיירות מרפא; ניקיון הוואדיות בסביבות העיר; שמירת נחל חסד – שמורה עירונית; ניקוז המים מהכבישים לגינון ציבורי; מכללה אקולוגית; החזרת מי קולחין לעיר במקום חקלאות; הצללה בתוך העיר, עצים ורשתות צל; בניה פרטית "ירוקה".

בסיכומו של התהליך קבעו התושבים כי ערד תתוכנן לאור ההחלטה, כעיר "רב תרבותית, עיר מדברית ועיר תיירות" (שם). בסוף אותה שנה החל המאבק האזרחי נגד מכרה הפוספט. אחד ממחוללי המאבק אומר בראיון: "מה שברור, שלפני שיתוף הציבור אני לא הכרתי את אותם אנשים שאתם ביחד הובלנו את המאבק. הוא הראה לי, וסביר שזה קרה גם לאחרים שהשתתפו בארגון המאבק, שיש דרך של שילוב כוחות, יש אפשרות להעיר גם חלק פאסיבי יותר של הציבור למען מטרה מסויימת" (ד"פ, 2016).

אם כן, המצרף של תהליכי הדה-תיעוש וצמיחת המודעות המקיימת, הצמיחו גם את המאבק נגד המכרה, כחלק ממכלול תפיסתי של הכרח להגן על נכסי הטבע של העיר ולפתחם כתנאי לחוסנה. הפרק הבא יתאר וינתח את תהליך המאבק בהקמת המכרה על היבטיו השונים בהתייחס לצמיחת הקיימות הקהילתית.

## המאבק נגד המכרה

המחצית השנייה של המאה ה-20, בפרט משנות ה-70, מאופיינת ברחבי העולם בפיתוח מואץ ומיצוי מהיר ונרחב של אוצרות הטבע, אשר המדינה מופקדת עליהם למען אזרחיה, בידי התאגידים. תהליכי הפרטה, ריקון המדינה ממשאביה, וקיצוץ ברמת החיים ובאיכותם של התלויים בתאגידים הובילו לחלוקה א-סימטרית של העושר במרחב. בעוד שבקרבת המכרה התחלואה והעוני עולים ונכסי הטבע נהרסים, בעלי התאגיד יושבים במרכז המדינה או העולם ונבנים מההון הנצבר לטובתם, תוך התעלמות מאחריות תאגידית-חברתית (Escobar, 1992; Bebbington et al, 2008).

ניתוח זה הולם את המצב בנגב, אשר הפערים בינו לבין המרכז ניבטים מכל המדדים (מביניהם, סבירסקי וקונור-אטיאס, 2017; רוזנר, 2021). העובדים הם תושבי הנגב, אך ההון המיוצר בתעשיית המחצבים יוצא למרכז הארץ וללונדון, שם מתגורר בעל התאגיד, עידן עופר. בסוף שנות ה-70 התגלו בבקעת ערד מרבצי פוספט בשדה זהר ושדה בריר והם משתרעים על פני 27,500 דונם (חלק משדה פוספט בן 65,000 דונם בבקעת ערד). מרחקו של השטח מיישובי הסביבה: החל מ-3.8 ק"מ מערד, 2 ק"מ מכסייפה, 3.5 ק"מ משדה התעופה נבטים, 2.5 ק"מ מהעיר המתוכננת כסיף. הכפר ההיסטורי אל-פורעה והכפר הלא מוכר אלזערורה יושבים בחלקם בתוך השטח המוצע לכרייה (תמ"א 14ג', 2014: 77). כאשר עלה רעיון הניצול של הפוספט

ב-1983, ראש העיר דאז, אברהם שוחט, התנגד נמרצות. כאשר התחדש האיום של הקמת המכרה ב-2004, קבוצת תושבים יצאה למאבק אזרחי והקימה עמותה, "רוצים לחיות בלי מכרות".

העמותה שקמה, כאמור, בעקבות תהליך של שיתוף ציבור, שמה לה למטרה למנוע את הקמתו של מכרה הפוספט ומאז היא פועלת ברציפות עד היום וסביבה תושבים נוספים המצטרפים למאבק לפני קבלתן של החלטות גורליות, כגון אספות תושבים, הפגנות מול המועצה הארצית לתכנון ובניה וחתימה על עצומה או עתירה לבג"ץ. על עצומת ההתנגדות חתמו כ-6,000 תושבים בוגרים והעצומה באינטרנט צברה עד כה למעלה מ-12 אלף חתימות (אתר העמותה "רוצים לחיות בלי מכרות").

שלושה שחקנים עיקריים מייצרים את המאבק הדינאמי: הקבוצה המקומית, המדינה והתאגיד. אך למעשה, כל שחקן מכיל מספר שחקנים שישנם ביניהם, לא פעם, מאבקים פנימיים וניגודי עניינים. במסד המדינתי ובחוגי השלטון ישנם המקדמים את המכרה וישנם המתנגדים לו; התאגיד כולל הנהלות ישראלית ועולמית, בעלי התאגיד והעובדים ולכל אחד מהם סדר יום שונה; בערד לא כולם מתנגדים למכרה, ישנה קבוצה של עובדי כיל התומכים בהקמתו; וגם בין הארגונים הירוקים חלוקות הדעות. בשל ריבוי השחקנים, מרובות החזיתות במאבק. הכוח עובר מיד ליד ונמצא בידיים רבות המייצרות ומשנות את עוצמתו בכל צד ללא הרף (אמית ופליישר, 2005: 15). התאגיד מנסה לחדור לזירת קבלת ההחלטות באמצעות הפרת נורמות דמוקרטיות ואילו קבוצת המאבק מנסה לתעל את המאבק למסגרות דמוקרטיות. תקצר היריעה מלתאר את המערך כולו וכיוון שעינינו של ספר זה בקהילה מקיימת, יתמקד הדיון בקבוצת המאבק המקומית על הפרקטיקות, האסטרטגיות וההישגים שלה.

הטיעון המרכזי של הקבוצה הוא שמכרה פוספט פתוח בסמוך לאוכלוסייה המונה כחמישים אלף איש, בתנאי האקלים המדברי השכיחים יסכן את בריאותה היות שישחרר כמויות גדולות של אבק. מה גם שכמות האבק הקיימת גבוהה ביחס לאזורים אחרים בישראל (קורדובה-בוז'ינר, 2016: 13). בעת הכרייה יינשאו גרגרי אבק שיכילו חלקיקי אורניום ותוצרי הפירוק שלו שמקורם במחצב הפוספט והם יילכדו בריאות של אנשי האזור הסמוך. קרינתם מסרטנת וגורמת למחלות נשימתיות, בפרט בקרב אוכלוסיות של ילדים, קשישים, נשים בהריון וחולים.

נוקים נוספים שייגרמו מהמכרה הם הרס סביבתי ונופי נרחב ורעש מהפיצוצים המלווים את תהליך הכרייה (Samet, 2014; ברחנא ודובנוב, 2008; 2013). בנוסף, תיפגע תדמית העיר שתתויג כ"עיר מכרות" כתיוג הסותר את הסלוגן "ערד – קסם באוויר". כל אלה יהוו חסם לחלופה בתחומי איכות החיים, התיירות, התרבות והאומנות כאפשרויות הטובות ביותר לצמיחה, עם התמעטות מקורות התעסוקה בעיר שולית במדינה.

## זירת המאבק

היחסים הטריטוריאליים אשר נוצרו באזור המכרה יצרו מערך מורכב. המדינה רואה אותו כשדה פוספט והתושבים מזהים בו את המקום שלהם כאשר הוא מאוים. סווינגדו (Swyngedouw, 2014) טוען שבעידן הפוסט-פוליטי והפוסט-דמוקרטי הרווח כיום, נסגר המרחב הציבורי הפוליטי, כיוון שהמשטר הפך לבעל סממנים אוליגרכיים-עריציים. המרחב בו התבצעה ההתערבות הפעילה למען שוויון דמוקרטי מול המוסדות המדינתיים הוא "זירת המאבק", הוא המקום החברתי אשר קבוצת המאבק חותרת לקיימו במשמעותו המקורית. במקרה של בקעת ערד אין מפגש בין שני המרחבים ולא נוצרת זירה משותפת לדיון דמוקרטי. מנהל התכנון הוא זירת המאבק העיקרית, שם מתקבלות ההחלטות על אישורי התכנון והיתרים להקמת המכרה והן המבטאות את סך האינטרסים הפוליטיים. אלא שקבוצת המאבק ממודרת, לא פעם ומועד המפגשים בעניינה מוסתר ממנה. חרף התנגדותה של הוועדה המחוזית דרום להקמת המכרה, המאבק נמצא כיום בשלב בו המועצה הארצית לתכנון ובניה אישרה את התכנית לכרייה וחציבה (תמ"א 14ב) בתוכה נמצאת התכנית לכריית הפוספט (ישיבה 589, 1 בינואר, 2015).

הנושא מצוי בהתדיינות משפטית בבג"ץ (בג"ץ 5558/18 עיריית ערד נ' המועצה הארצית לתכנון ובניה) במסגרתו התבקש בית המשפט להורות על ביטול תוכנית הכרייה באזור והשבת הנושא למועצה הארצית לתכנון ובניה. במסגרת ההליך המשפטי בבג"ץ, הוציא בית המשפט צו על תנאי ובמסגרתו ביקש מהמדינה לנמק מדוע לא נקבעה מתודולוגיה לבחינת ההיבטים הבריאותיים של הפרויקט טרם אישורו. ההליך מצוי בשלבי ההכרעה ודיון בהתנגדות מדינה לצו מוחלט צפוי להתקיים ביום 28.7.2021.

כאמור, ההחלטות המתקבלות הן תוצר של סך המאבקים בין התאגיד למתנגדי המכרה בזירות, כגון גופי התכנון, וועדות הכנסת, בית המשפט הגבוה לצדק, ארגונים ירוקים, משרדי ממשלה שונים והתקשורת. משרד הבריאות מתנגד בעקביות להקמת המכרה כשהוא נסמך על דוחות של מומחים שונים ובולט חוסר ההתחשבות בדעתו בנושא בריאותי למהדרין. מולו ניצב המשרד להגנת הסביבה הטוען בטעות שהפעלת המכרה תעמוד בערכי הסביבה של חוק אוויר נקי. זאת, גם לאחר שהמשרד חוקר את האסון האקולוגי בנחל אשלים מיולי 2017 שנבע מהזנחת בריכת השפכים החומציים על-ידי חברת רותם אמפרט. על מהלכיו וטיעונו של כל צד נכתב במקום אחר (רוזד, 2017). בפרק זה יושם הדגש על חקר מקרה של קבוצת המאבק לקיום ולקיימות של קהילה מקומית.

## קבוצת המאבק

שני חברים הם מנהיגי המאבק, מר יעקב לקס וד"ר שרית עוקד, סביבם התגבש צוות של כשישה חברים מובילים. במעגל הבא נמצא הגרעין הקשה של קבוצת המאבק הפעילה המונה עשרות אחדות של תושבי ערד ובהיקף, מאות תומכים המתגייסים בעיתות חרום. היו"ר נבחר על ידי חברי העמותה והצוות המוביל מורכב

מאנשים בעלי תואר שני ושלישי בתחומי דעת שונים שהתנדבו לפעול ולגייס את הידע שלהם תוך חשיבה "מחוץ לקופסא", למידה ורכישת ניסיון פוליטי, חברתי, תקשורתי ומדעי. לאורך השנים משתנה ההרכב של הפעילים ומצטרפים כוחות חדשים וצעירים יותר המשתלבים בקבוצה הקיימת. משבודקים מי החברים מתברר שהם הכוח האקטיביסטי העיקרי בערד. הם היו פעילים גם בתחומי מאבק נוספים, כגון סגירת מפעל המגבות בערד, הקמת קבוצה להתחדשות קהילתית-מקומית ועוד (על קבוצות מאבק נוספות ראו: רודד, 2015; 2018).

הלכידות של הקבוצה נובעת בחלקה הגדול מתחושת המקום והזהות המקומית של קהילה בעיר קטנה ושולית בעלת היסטוריה אקטיביסטית, שהאיום גייס אותה (שם). החברות חוצה מגזרים ומפלגות והמגוון מגויס לתועלתה כך שהשיוכים השונים מנוצלים להשגת תמיכה מחברי כנסת מכל הקשת הפוליטית ומחברים בעמדות מפתח. הקבוצה מהווה הון חברתי המשמש סוכנות להחדרת שינויים בכל הרמות לאור הישגיה המבוטאים בבניית רשתות נרחבת והיכולת לצאת ולפעול ולהוביל שינוי בכוח הערכים המשותפים שהקבוצה חולקת. קיימת פתיחות לאנשים, רעיונות ויכולת לבצע שינויי מדיניות (Ling and Dale, 2013: 4), כפי שנראה להלן.

בניגוד למוסדות הקלאסיים המודרניסטים, המוסדות כיום לא מסוגלים לפתור בעיות באופן לגיטימי ויעיל. לכן תפקידה של החברה האזרחית לנטר את תהליך קבלת ההחלטות ולגלות את שינוי כללי המשחק המתרחש ללא הרף. המאבק, אם כן, הוא על הכללים, הנורמות, זיהוי השחקנים ויחסי הכוח ביניהם (Hajer, 2003), כפי שאכן פועלת קבוצת המאבק נגד הקמתו של מכרה פוספט בשולי העיר.

### **החוזקות של קבוצת המאבק**

חלק מהחוזקות נמנו בתיאור של מאפייני הקבוצה. למרות יחסי כוח א-סימטריים בין השחקנים, מספר גורמים מחזקים את המשך הפעילות נגד המכרה. ראשית, הציבור בישראל נחשף להצלחות של מאבקים סביבתיים מול המדינה ובעלי ההון (פירסט, 2014: 4-123). שנית, המחאה החברתית ב-2011 העלתה למודעות את זכותו של האזרח להשמיע קול כשזכויותיו נרמסות ואישרה לגיטימציה לאקטיביזם אזרחי (רם ופילק, 2013). שלישית, מראשיתה התהוו בערד פתיחות ממשלית ואקטיביזם שהחל במאבק חברתי-פוליטי של המתדיינים מול השלטון והסתיים בבחירות דמוקרטיות לרשות המקומית. היחסים הפתוחים בין ראש העיר לבין הגרעין של יוצאי קיבוץ שהרכיב את מתיישבי ערד הראשונים תרם גם הוא לאווירה הדמוקרטית והפעילה במרחב הציבורי. כך התגבש הון אנושי וחברתי שהשתתף במאבקים סביבתיים וחברתיים לאורך השנים כחלק מה"תביעה לזכות לעיר" למען צדק חברתי-סביבתי (Harvey, 2008). למשל,

מאבק נגד הקמתם של מפעל מלט ואתר אשפה בסמוך לעיר, למען הקלות מס לתושבי העיר ובמקביל, למינוף של יוזמות חיוביות ומערבות בהתנהלותה של העיר.

הניסיון העשיר צייד את התושבים בכלי מאבק חיוניים ובחברים פעילים. תחושת אמון בין חברי הקבוצה מבוססת על היכרות רבת שנים, מטרה משותפת ופחד מפני התוצאות, הן ברמה האישית של הצורך לעזוב את העיר בה בחרו לחיות ואובדן ערך רכושם והן מהבנה שהמכרה יביא להרס העיר בשל פגיעה בתדמיתה, זיהום האוויר כנכס מרכזי ונטישתה. כל אלה מפריים את שיתוף הפעולה ביניהם, בעיקר הימצאותם בתנאי אי וודאות. הניסיון החיובי מהתארגנויות קודמות העצים עוד את האמון ואת נורמות ההדדיות, כפי שטוען פוטנס (Putnam, 1995), תוך חתירה לקונסנזוס בבחירת האסטרטגיות והפרקטיקות להמשך הדרך.

תנאי להשגת חוסן היא ההסתגלות לתנאים המשתנים תוך שליטה במידע, בייצור ידע ובמשאבים הנובעים משילוב שחקנים אחרים ברשת החברתית. לכך נוספים השינוי, החדשנות ויחסי הגומלין מרובי קני מידה היוצרים מערכות מורכבות ודינאמיות (Dale & Newman, 2010: 5-7; Gunderson, 2000). לאור תפיסה זו, פיתחה הקבוצה במהלך השנים ידע חלופי בסיוע של מחקרים ומומחים, התובע תיקון של משגים במודל הבודק את עוצמת הרוח והזיהום שיגיעו מהמכרה, בתסקיר הסביבתי הקיים, בפרשנות של חוק אוויר נקי, בהליך קבלת ההחלטות. בנוסף, נדרשת תפיסה פרדיגמטית שונה של קיימות, הפעלת עקרון הזהירות המונעת, בריאות הציבור, יציאה נגד ניצול מהיר של משאבים מתכלים ודאגה לדורות הבאים ונישול אוכלוסיות הן מאזור הכרייה והן מפחד מפני עליה בתחלואה.

כאמור, הקבוצה נתמכת על ידי מעגל רחב של תושבי ערד וציבורים בישראל ובעתות חירום, כגון התגייסות להתארגנות ונסיעה להפגנה, החתמה על עתירה לבג"צ, גיוס משאבים, המעגלים מתרחבים. הנראות של התגייסות רחבה כזו, מאשרת לגיטימציה למאבק ולחשיבותו הסביבתית ומעצימה את הקבוצה. הדינאמיות בקרב גרעין הפעילים משלבת מגוון גילאי ואתני-דתי, כגון הבדווים יושבי בקעת ערד וקהילת חסידי גור בערד הפועלת במסלול נפרד. כניסת חברים חדשים למעגל מקבלי ההחלטות תוך הנחלת הידע בתחומי המדע, התקשורת ונפתולי הפוליטיקה, הבירוקרטיה ושיטות העבודה, מרענת את השורות ומבטיחה המשכיות ופעילות רציפה הממוקדת בתהליך רב זרועות בו זמני בו כל חבר תורם מיכולותיו הייחודיות.

כדי לחרוג מהמסגרת המקומית של המאבק ולהרחיבו לתודעה של כלל הציבור בישראל, חשובה היכולת לשלב יתרון יחסי של מוסדות וארגונים שונים לפעולה משותפת והתמודדות יעילה באמצעות קישוריות אנכית ואופקית (בן-יוסף, 2014). לפיכך, הקבוצה מפתחת אסטרטגיות ופרקטיקות, כגון טוויטר רשתות מגשרות עם ארגוני המגזר השלישי העוסקים בבריאות וסביבה. בנוסף, נבנתה רשת ענפה של פעולות ברמה המדינתית-מוסדית בזירה הפוליטית תוך גיוס חברי כנסת ושרים.

הקבוצה רכשה מעמד פוליטי ושמה ידוע בין נאבקי סביבה. היא יוזמת ומשתתפת בדיונים בוועדות הכנסת הרלוונטיות; היא חושפת תהליכים סמויים בזירה התכנונית ונאבקת על השתתפות וייצוג בוועדה המחוזית



והמועצה הארצית לתכנון ובנייה ובהכנת תכנית מתאר ארצית למינרלים תעשייתיים (תמ"א 14 ג'); במישור המשפטי הוגשו עתירות לבג"צ; במישור התקשורתי היא יוזמת כתבות, נותנת ראיונות לתקשורת בכל סוגי המדיה, משתתפת בתכניות סביבה, כנסים וכתבת תחקיר בטלוויזיה; צוברת ידע מדעי בתחומי המטאורולוגיה, נשיאת האבק, והבריאות. מכאן, שהקבוצה פועלת בכל התחומים בהם ניתן להטות את הויכוח לטובתה ולתועלתה.

ערד אינה נהנית כלכלית מהמכרה, וההתנגדות חייבה חשיבה מתוך הבנה שהעיר חייבת להתחזק מבחינה חברתית-כלכלית ולהפוך אטרקטיבית כדי למשוך משתקעים בכוחותיה ובשמירה על קו מקיים. מתוך הקבוצה קמו שני יזמים שהקימו עמותת תיירות כדי להעלות את ערד על מפת התיירות והתהליך קורם עור וגידים (עמותת התיירות ערד). הנושא מקודם גם על ידי ראש העיר, עו"ד ניסן בן-חמו, שבנוסף, מקדם פרויקט אנרגטי מקיים (חזון ראש העיר, 2019). התובנה שהולידה העמותה, הוטמעה ומעלה את ערד לנתיב של קיימות והסתמכות עצמית על משאביה/כוחותיה.

החוזקות הללו מלמדות על החשיבות שיש ליחס לזהות המקומית כיסוד מארגן, מלכד ומגייס. שכן, מיעוט הנאבקים ומקומיותם המרוחקת לא מנעה הישגים. נקודה נוספת טמונה ביכולת לרכוש ידע מדעי ופוליטי ולחשוף מהלכים, סמויים בעיקרם, שהצריכו גמישות ולמידה מהירה. כל אלה מתכנסים אל צמיחתו של ידע סביבתי-בריאותי; ידע על האופן בו מתקבלות החלטות במוסדות המדינה, בפרט לגבי ניהול משאב שבעלות האזרחים; ידע על יצירת נגישות אל מקבלי החלטות ואל תושבי העיר והפוליטיקה הפנימית שלה; וידע לגבי כלכלה חלופית וקיימות. לבסוף, הקבוצה אילצה את השחקנים האחרים להצטרף אל זירת המאבק ולייצר מרחב ציבורי, אזרחי וחברתי. חרף הדפוס השלטוני הפוסט-דמוקרטי הקיים, הוכפפו המוסדות והתאגיד, חלקית, לכללים הדמוקרטיים, שנחלשו במהלך השנים. כללים אלה הולידו שינויים בקבלת ההחלטות, לא פעם.

## הישגים

מאפייניה, יכולותיה ופעולותיה של קבוצת המאבק, שנדונו, מצביעים על הישג המתעצם לאור העובדה שמיקומו בערד, הנחשבת כיום עיר מוחלשת במרחב השולי במדינת ישראל. מרחב, שדולדל כפועל ישיר של מדיניות ניאו-ליברלית פוסט-דמוקרטית, שאימצה המדינה (גוטוין, 2014). על מרחב לא שוויוני זה חולשת חברת כיל המעסיקה אלפי עובדים בנגב והממשלה נוטה לרצותה במחיר ניצול מהיר של משאבי הטבע הלאומיים ובתמורה מעטה. על רקע עוצמה מבנית זו בולטים הישגי הקבוצה כשחקן המקומי שתובע את זכותו על העיר ומעכב את הקמת המכרה במשך שנים רבות (Brenner et al, 2012; Caprotti, 2014). כלומר,

היכולת להוות כוח משמעותי בשקול הכוחות ולהטמיע ידע חוץ הגמוני במסגרת התפיסה המקיימת כדי לסדוק את דפוס קבלת ההחלטות במערכות הממשל.

דפוס זה נחשף ומפורסם באמצעות קבוצת המאבק על ליקוייו, מנגנוני הנסתרים מעיני הציבור והתנהלותו החותרת לתמוך בתאגיד בנושאי תכנון, בריאות וסביבה. הקבוצה משפרת עמדות בהתאם להשתנות התנאים והנסיבות בתהליך ממושך ורציף. זהות מקומית וייחודית אשר הורבדה לאורך זמן, היא הכוח המניע את הקבוצה והיא המגייסת תחושת לכידות ומטעינה את המקום במשמעויות של פעולה קהילתית נגד כוחות המאיימים על עתידו (Massey, 2004) שבאים לידי ביטוי הרבה מעבר למאבק עצמו. כלומר, הדגשת ההיבט המוסרי הנובע מהקמת מכרה פוספט בסמוך לאוכלוסייה ועל זכאותה של עיר להשתתף בהחלטה על גורלה לחיים בריאים ומקיימים ומכאן היקש לגבי יישובים אחרים. היבט מוסרי נוסף הוא תביעת הזכות לטבע בהיבט אנתרופוצנטרי של ערכו לעיר ולאדם החי בה.

## האתגרים במאבק

כאמור, המאבק הוא סיפור מורכב ורב חזיתות, מעורבים בו משרדי ממשלה רבים; קיימים דו"חות בריאות שונים, פרשנויות שונות שלהם ועיוותים במבנה המודל שעליו נבנה התסקיר של השפעות הכרייה; ההיקף של שטחי הכרייה המתוכננים הוכפל ומשיק ליישוב כסייפה בלא שהוערכו ההשלכות של המצב החדש; דפוס ההתנהלות של התאגיד מנוגד לעקרונות האחריות התאגידית החברתית; נהלי קבלת ההחלטות המוסדיים כפולי פנים, לעיתים, במישור הסמוי והמושקט ובמישור הגלוי הפורמאלי המחפה עליו. כל אלה מצריכים חשיפה של מידע חלקי, מידע שקרי, מידע מנותק מהקשרו והסתרת מידע באמצעות בניית ידע חלופי קוהרנטי ואמין העוקב אחר עקרונות דמוקרטיים ותובע את קיומם.

קושי נוסף נעוץ ב"פעילות" של המאבק לאורך זמן בין תקופות של שקט מדומה בו הפעילות מתחת לפני השטח והמאבק שוקע, לבין מצבי חירום ואינטנסיביות המצריכים התגייסות מירבית. יחד עם גודש ההחלטות, הדו"חות והגופים נוצר קושי לנסח מסרים פשוטים ובהירים לתושבי העיר ולציבור בישראל, ההולכים לאיבוד בין המסרים של התאגיד לבין אלה של העמותה.

קושי אחר נובע מקבוצת תושבי העיר שעיקרה עובדי כיל התומכים במכרה, הם מפעילים לחץ על התושבים והרשות המקומית יחד עם תרומות המפעל לעיר. מצב זה משפיע על ראשי העיר שלא לנקוט עמדה חד משמעית ולהוביל את המאבק בריש גלי. זהו חלק ממצב של תאגיד רב עוצמה ונכסים, גם בתחומי התקשורת, לכן בעלי תפקידים בממסד מסרבים לצאת נגדו בגלוי. קשיים לגבי גיוס תושבים נוספים: 1. התבדלות חסידי גור שמאבקם מיוצג על ידי שר הבריאות, יעקב ליצמן והם עצמם לא מצטרפים לקבוצת המאבק. 2. הקושי לגייס את התושבים הבדוים באזור המכרה, על אף שהקמתו תוביל לפינויים ממקום

חיותם ולסיכוני בריאות חמורים יותר בשל קרבה למכרה. בנוסף, סירובן של רשות הטבע והגנים ושל החברה להגנת הטבע לתמוך במאבק משיקולים פוליטיים מחלישים את הלגיטימציה הציבורית של המאבק (רודד, 2017).

היבטים נוספים: חוסר אפשרות לפשרה, זה או מכרה או ערד; העמותה סובלת ממחסור במשאבים אשר פוגע במכסום המאבק; לבסוף, הדימוי של המאבק בציבור הוא של מאבק מקומי והקבוצה מתקשה לפרוץ לזירה המדינתית. רק לאחרונה נמצא המכנה המשותף שלו עם הזיהום במפרץ חיפה או עם הניצול במתווה הגז.

### **צמיחתה של קיימות מקומית**

אן דייל ולאונור ניומן (Dale & Newman, 2010: 6) מגדירות פיתוח מקיים לפי 3 ציוויים: האקולוגי, פיתוח הנשאר במסגרת כושר הנשיאה של המערכת ושומר על המגוון שלה; הציווי החברתי, פיתוח ממשל דמוקרטי שישם ביעילות את הציווי הראשון; והציווי הכלכלי, אספקת הצרכים הבסיסיים לכל אדם ונגישות שוויונית למשאבים. הציווי החברתי הוא החלש ביותר למרות חיוניותו לפיתוחה של קהילה מקיימת, בפרט כשקיים נתק בין בעלי העניין המקומיים לבין הממשל (שם: 7). התרבות הירוקה בישראל (פירסט, 2014: 12) נעדרת לרוב מסדר היום הפוליטי והמדיניות אינה מקצה מקום לקול המקומי. בכל זאת מכפיפה קבוצת המאבק את השחקנים האחרים לחוקי המשחק של המרחב הציבורי ומשמיעה את קולה בכל פורום אפשרי כדי שיתקיימו בה ציוויים אלה.

לאורך השנים הרבות בהן מתנהל המאבק נגד המכרה המודעות לטבע הסובב את העיר, שהייתה שם תמיד, התחדדה והעמיקה. ההבנה שהטבע הפך לנכס יקר ערך היא חלק מהזהות המקומית ונושא שאינו נפקד מהשיח הציבורי היומיומי והמלווה בתמונות נוף סביב היממה ועונות השנה, מעל דפי הפייסבוק של ערד.

נושא הקיימות, אם כן, נתפס כיום ביתר שאת כערך וכנכס השמורים לטובת עתידה ולאיכות חיה.

כאמור, המאבק המריץ את יזמי התיירות לקדם את הענף כחלק ממצאיאת פיתרון כלכלי שיש בו כדי להוות חסם מסוים לקידום המכרה. כלומר, אם יקום המכרה ענף התיירות ייסגר גם כן, לאחר שהתעשייה דעכה והמכרה שיקום לא ירחיב את מצבת העובדים במפעל. עיר אינה יכולה להתהדר באוויר נקי ומבריא, נכסי נוף ושאיפה לקיימות כשברקע מתמרים ענני אבק ממכרה פוספט. ככל שתשקיע באנרגיה ירוקה ותמחזר ותקים מפעלים מקיימים נוספים תדבק בה התדמית המרתיעה של עיר מכרות.

לאחרונה, היזמות של עמותת התיירות שצמחה מלמטה אומצה על ידי השלטון המקומי והיא משולבת כיום בתכנית הלוגיסטית החדשה. כך צומחים חדרי אירוח, הוסטלים ומלונות בוטיק, הותווה שביל לרכיבי אופניים המקיף את העיר וקבוצת תושבים סימנה שבילי הליכה היוצאים מערד וסובבים אותה, מפעל שהפך לנכס חשוב המושך מטיילים ואוגד בספר (פוניו, 2014). המתארחים לא רק יהנו מהאוויר היבש והקריר

ומהנופים והטיולים בסביבה הקרובה, אלא גם מתחומי התרבות והאמנות המתפתחים ומציעים אירועים ואתרי ביקור. בשנים האחרונות חלה עליה ניכרת במספר המתארחים בערד (מנהלת מחלקת התיירות בערד, 2016). פרויקט מקיים נוסף הוא חזון האנרגיות הירוקות בערד. העיר תייצר ותספק אנרגיה נקייה לכל צרכני האנרגיה בערד גם כדי ליצור מנוף כלכלי לעיר (חזון ראש העיר, 2019). במקביל, יקודמו נושאי חינוך סביבתי, שמושרשים בבתי הספר מזה שנים רבות (ראיון עם מנהלת היחידה הסביבתית ערד-ירוחם-תמר, 2017).

כפי שניתן לראות, ההצמחה מלמטה של תהליך כלכלי מקיים משפיעה על תהליכי קבלת החלטות ומחזקת את הקהילה ואת מודעותה לקיימות (בן-יוסף, 2014). אכן, הודות לשילוב של התושבים, בפרט קבוצת המאבק, הרשות העירונית והיחידה הסביבתית ערד-תמר-ירוחם, הממוקמת בערד ומשקיעה בה רבות, הפכה ערד לקהילה מקיימת: עיר ממחזרת; פעילות חינוכית וסביבתית ענפה; מודעות סביבתית בתכנון, כגון תכנית אב לשיקום נחלים ולשילובם במרקם העירוני בממשק בין שטחי הנחלים הטבעיים לעיר והדופן הבנוי של העיר מודגש ושואף להעצים את החוויה העירונית בתוך העיר ולשמר את החוויה המדברית מחוץ לגבולותיה; טיילת סף המדבר (בן-חמו, 2016). ערד היא, אם כן, מקום המטפח אורח חיים קהילתי-סביבתי (גבריאלי ואח', 2016).

## **דיון מסכם**

בהעדר כוח מדינתי אחראי, נוצר מצב נזיל ושביר בקיום של אי וודאות: האפשרות של הקמת המכרה כתהליך הרסני לעיר מול הצלחת הצמחתו של הכיוון המקיים שיכול לפתחה. חקר המקרה של ערד מציף את נושא האקטיביזם דווקא בעיר קטנה שהוחלשה לאורך עשורים והוא מלמד שיחסי כוח אינם צבועים בשחור לבן וגם קבוצה קטנה וחסרת משאבים יכולה לאתגר עוצמה פוליטית וכלכלית. עם זאת, החוסן הקהילתי הקיים הוא שברירי ומותנה בטיבם של התהליכים העתידיים מכווני המדיניות הממשלתית. כלומר, גם אם כוחם של אזרחי עיר שולית מתחזק, חוסר היציבות הכרוך בתהליכים מחלישים הנכפים עליה עלול למוטטו. בפרט, כאשר אמורים הדברים במדינה ריכוזית, בה רשות מבצעת רבת עוצמה ומדיניות המחזקת את בעלי ההון במחיר אי שקיפות והסתרה. התיאור והניתוח של המאבק העלה עקרונות אשר מקדמת קבוצת המאבק מעבר לעיסוק במכרה וערכם חשוב לשינוי הפרדיגמטי להעמקת הקיימות. הקבוצה תורמת לביסוס של ההון החברתי בקהילה העירונית, כדי שימשיך ויחזק את חוסנה העירוני ומרחיבה את האופק האקטיביסטי אל מאבקים ועשייה נוספים בערד ועשייה לטיפוח קהילה שכונתית וחיזוק גאוות המקום (רודד, 2015).

היא מעלה לחזית השיח הציבורי נורמות ועקרונות של התנהלות דמוקרטית, הן ברמה הארצית והן בדמוקרטיה המקומית, כגון תביעה ליושרה מדינתית, שקיפות, שיתוף ציבור, צדק סביבתי. התביעה לשיתוף המקום בהחלטות הנוגעות לו ברמה המדינתית, היא התביעה של תושבים לזכות על עירם ועל קביעת גורלה. בנוסף, הקבוצה העלתה ביתר שאת את הצורך בעיגון בחקיקה של נושא בריאות הציבור והחלת עיקרון הזהירות המונעת והוסיפה את קולה המנומק לצורך בשינוי תפיסתי של מדיניות משאבי הטבע בישראל. התביעה לעיר במקרה של ערד היא גם תביעה לטבע כחלק מהמכלול של דמותה ודמות תושביה. תביעה זו כוללת אדם וטבע בקיום משותף שיניב ערך מוסף לשניהם.

המורשת התרבותית והפסיכולוגית של הרס התעשייה אמנם הותירה זיכרונות כואבים ומשפילים, אך התפנית הסביבתית וההשקעה בהגנה על נכסיה באמצעות ההתגייסות למאבק ולהצמחה של פרק חדש, מחזקת את החוסן הקהילתי ונוטעת תקווה. כאמור, הקבוצה צמחה מתשתית אשר נוצקה בעת הקמתה של ערד והזהות המקומית שהתפתחה בה כזהות מקיימת שהמאבק חיזק והתחזק באמצעותה. לבסוף, החבירה של גופים אזרחיים והרשות המקומית, שבלעדיהם קטן הסיכוי להשיג הישגים. ייתכן שתהליכי ההחלשה של העיר והקמת מכרה יסיימו פרק זה בחייה, אך המורשת של המאבק העז והממושך וניסיונה להצמיח עצמה מחדש מלמטה, תסדוק את הנתק הקיים היום בין עיר למדינה ותאומץ על ידי קבוצות מאבק אחרות כדי לייצר מרחב בו יישמע קולם של האזרח, הקהילה והטבע.

## מקורות

- בן-חמו, נ. (2016). ערד – קיימות עירונית בפריפריה המדברית, רב-שיח. *אקולוגיה וסביבה*, אוקטובר 3, 291-300.
- בן-יוסף, ש. (2014). תרומתן של קהילות עירוניות לאורח חיים מקיים. *חוות דעת מוגשת לפרוייקט קיימות עירונית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל*.
- ברחנא, מ. ודובנוב, י. (2008). *הערכת ההשפעה הבריאותית של פעילות מכרה פוספטים בסמוך ליישוב ערד* (שדה בריר) על תושבי היישוב, דו"ח לעיריית ערד.
- ברחנא, מ. ודובנוב, י. (2013). *עדכון חוות דעת בנושא כריית פוספטים ב"שדה בריר"*.
- גבריאל, ת., ברכיה, ו., רז-דרור, ג., גן, א. וגורדון, ע. (2016). *קיימות עירונית – איך אפשר? מכון ירושלים למחקרי מדיניות*.

גוטווין, ד. (2014). דלדול הפריפריה כהיגיון המרחבי של משטר ההפרטה הישראלי. בתוך ט. פנסטר וא. שלמה (עורכים), *ערי המחר: תכנון, צדק וקיימות היום* (202-225). תל-אביב: קו אדום.

גונן, א. (2013). *מנהיגות-ליצירת-הון-חברתי-ובניין-קהילה*. טבעון: מכללת אורנים.

גרדוס, י. ונוראל, ר. (2009). *התעשייה בנגב, תהליכים מבנה מיקום*. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.

גרינברג, י. (2009). פנחס ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח. בתוך צ. צמרת, א. חלמיש וא. גליצנשטיין-מאיר, א. (עורכים), *עיירות הפיתוח* (135-150). ירושלים: יד-יצחק בן-צבי.

*דו"ח אחריות תאגידית – כ"ל* (2017).

וולפסון, ע. (2016). *צריך לקיים: אדם, חברה וסביבה – לקחי העבר ואחריות לעתיד*. חיפה: פרדס הוצאה לאור.

*חזון ראש העיר* (2019). עיריית ערד.

יוסיפון, מ. (2006). חקר מקרה. בתוך נ. צבר בן-יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותני* (257-305). תל-אביב: הוצאת דביר.

סבירסקי, מ. וקונור-אטיאס, א. (2017). *תמונת מצב חברתית, 2016*. תל-אביב: מרכז אדוה לשוויון חברתי.

פונוי, ד. (2014). *מדריך למטייל במדבר יהודה*. נווה-ירק: דיאלוג-הפצה.

פירסט, ב. (2014). *צמיחתה של תרבות ירוקה: מאבקים סביבתיים בישראל והשפעתם על המרחב*. ירושלים: מכון פלורסהיימר האוניברסיטה העברית.

*קובעים את עתיד ערד* (2004). סיכום דיונים מרחב פתוח, 4-6.1.2004. ערד: עיריית ערד ואח'.

קורדובה-בוזינר, ל. (2016). *מצב איכות האוויר בישראל – דוח שנתי 2015*. המשרד להגנת הסביבה.

רווד, ב. (2010). ערד בין כסיף לבריר – ממשליות של שליטה מזניחה. בתוך א. צפדיה, וח. כץ (עורכים), *מדינה מפקירה – מדינה משגיחה / המקום האחר של המדינה* (143-164). תל-אביב: הוצאת רסלינג.

רווד, ב. (2015). הזכות לנופי המקום: מאבקים "מלמטה" על דמותה של ערד. *סוציולוגיה ישראלית*, טז(2), 119-139.

רווד, ב. (2017). עיר ומכרה פוספט בבקעת ערד – שחקנים במאבק. בתוך א. גולן ור. דוניץ-קידר (עורכות). *עיר תאגיד/תאגיד בעיר* (85-114). תל-אביב: רסלינג.

רווד, ב. (2018). התביעה לזכות לעבודה בעיר: המקרה של סגירת מפעל בערד. *מגמות*, נג(2), 189-216.

רוזנר, י. (2021). *אי-שוויון בבריאות בנגב 2010-2020*. מועצת הנגב וקואליציית ארגונים בנגב, באר-שבע.

רם, א. ופילק, ד. (2013). "ה-14 ביולי של לפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית". *תיאוריה וביקורת*, 41, 17-43.

שנער, א. ומר, ד. (1979). ערד: חזון ומציאות. בתוך אליעזר שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים) *ארץ הנגב, אדם ומדבר*. תל אביב, באר שבע, שדה בוקר: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, עמ' 572-587.

תמ"א 14ב תוכנית מתאר ארצית לכרייה וחציבה. מנהל התכנון.

תמ"א 14ג (2014) מסמך המדיניות למשק הכרייה והחציבה של מינרלים תעשייתיים. משרד הפנים, מנהל התכנון.

Bebbington, A., Bebbington Humphreys. D., Bury. J., Lingan. J., Muñoz . J. P., and Scurrh. M. (2008). Mining and social movements: struggle over livelihood and rural territorial development in the Andes. *World Development* ,36, 2888–2905.

Brenner, N., Marcuse, P., and Mayer, M. (2012). *Cities for people, not for profit: critical urban theory and the right to the city*. Routledge.

Bridger, J. C., and Luloff, A. E. (1999). "Toward an interactional approach to sustainable community development". *Journal of rural studies*, 15(4), 377-387.

Caprotti, F. (2014). "Eco-urbanism and the eco-city, or, denying the right to the city?" *Antipode*, 46(5), 1285-1303.

Dale, A., and Newman, L. (2010). "Social capital: a necessary and sufficient condition for sustainable community development?" *Community Development Journal*, 45(1), 5-21.

Escobar, A. (1992). "Imagining a post-development era? critical thought, development and social movements". *Social text* ,31, 20-56.

Flyvbjerg, B .(1998). *Rationality and power: democracy in practice*. Chicago: Chicago University Press pp. 318-329.

Gunderson, L.H. (2000). Ecological resilience -in theory and application. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 31, 425-439.

Hajer, Maarten .(2003). Policy without polity? Policy analysis and the institutional void. *Policy sciences*, 36, 175-195.

Harvey, D. (2007). Neoliberalism as creative destruction. *The annals of the American Academy of political and social science*. 610, 21-44.

Harvey, D. (2008). The right to the city. *The City Reader*, 6, 23-40.

Ling, C., and Dale, A. (2013). Agency and social capital: characteristics and dynamics. *Community Development Journal*, 49(1), 4-20.

- Mah, A. (2012). *Industrial ruination, community and place: landscapes and legacies of urban decline*, (3-34). Toronto: University of Toronto Press.
- Massey, D. (2004). Geographies of responsibility. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 86, 5-18.
- Massey, D. (2005). *For space*. London: Sage.
- Putnam, R.D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 65-78.
- Samet, J. (2014). *Human health considerations related to the siting and operation of an Open-Pit phosphate mine at Sdeh Barrir*. December 10, 2014.
- Swyngedouw, E. (2006). Circulations and metabolisms: (hybrid) natures and (cyborg) Cities. *Science as Culture* 15(2), 105-122.
- Swyngedouw, E. (2014). Where is the political? insurgent mobilizations and the incipient “return of the political”. *Space and Polity*, 18(2), 122-136.
- Van Paassen. A., Van den Berg. J., Steingrover. E., Werkman.R., and Pedroli. B. (2011). *The search for collaborative research for sustainable landscape development. Mansholt publication series, 11*. Wagening Academic Publishers.
- Yin, R. K. (2013). Validity and generalization in future case study evaluations. *Evaluation*, 19(3), 321-332.